

був не український, і він думає, що се була робота якогось великороса, хоча й зроблена десь на Білорусі чи на Україні¹. Тим не менше ці його спостереження не розв'язують, а, навпаки, ще з більшою силою нагадують нам потребу шукати історичних компіляцій нашого старого київського і пізнішого литовського матеріалу з новим, даним Бельським, Кромером, Гванїні, Стрийковським. Такі компіляції, безсумнівно, мусили з'явитись на Україні — Білорусі ще в XVI в., хоч досі на себе звертали увагу тільки пізніші компіляції, XVII віку².

Інші взірці стилю і літературної справи другої половини XV і першої половини XVI в. Я сказав, що при великій бідності чисто літературних пам'яток тої доби книжні люди при нагоді, коли їм доводилося братись за перо, виявляють певне літературне вишколення, начитаність, знайомість з літературною традицією. По кількох взірцях печерської книжності, наведених вище, звернімось, наприклад, до цього тестаменту князя Андрія Володимировича, списаного з його наказу в Печерськiм монастирі 1442 р. Син колишнього київського князя, що приїхав до Києва поклонитися гробові свого батька та інших свояків (між іншим, того ж Скиргайла, його дядька), що лежали в Печерськiм монастирі, під впливом побожних роздумувань і розмов з печерською братією, постановляє списати свої розпорядження на випадок смерті, і незвісний ближче «старець Пахнутій Лихачів брат», що полишив своє ім'я як писар цього тестаменту, вкладає гадки князя в таку літературну форму:

Се азъ рабъ Божій князь Андрей Владимировичъ прїѣздилъ есмь въ Кїевъ съ своею женою и съ своими дѣтками. И были есмо въ дому Пречистыя, и поклонилися есмы пресвятому образу ея и преподобнымъ, и богоноснымъ отцемъ... печерскимъ. И благословилися есмы у отца нашего архимандрита Николы и у всѣхъ святыхъ старцевъ. И поклонихомся отца своего гробу, князя Владимира Ольгердовича, и дядь своихъ гробомъ, и всѣхъ святыхъ отцевъ гробомъ въ печерь. И размыслихъ на своемъ сердци: «Колико то гробовъ, а всѣ тыи жили на семь свѣтъ, а пошли всѣ къ Богу. И помыслилъ есмь: «По малъ и намъ тамо поити, гдѣ отци и братія наша». И подумаль есмь съ своею княгинею и съ отцомъ съ Николою архимандритомъ печерскимъ и съ святыми старцы и съ своими бояры. И отписаль есмь... (наступають розпорядження)³.

¹ Розанов С. П. Хронографъ западно-русской редакціи, в XXV т. Лѣтописи занятой археограф. комисіи, 1913; текст виданий в XXII т. Полного Собрания лѣтописей, 1914. Звернув увагу на українські варіанти хронографа ще А. Попов, Обзоръ хронографовъ русской редакціи II (1869), с. 24, потім В. П. Науменко, Хронографы южно-рус. редакціи, Ж. М. Н. П., 1885, кн. V; Шахматов А. А. Къ вопросу о происхождении хронографа, Сборник Акад. н., т. 66, с. 37 і далі; Истринъ В. Александрія ру. хронографов, с. 263 і далі; Иконников, Опыт русской исторіографіи, II, с. 1543 і далі.

² Про них у Іконнікова, там же.

³ Акты Западной России, I, с. 46.

Просто. Але се простота не грубої невірної руки, а тонкого пера, що віддало прості і нескладні міркування князя в прозорій формі, де жодне недоречне слово, жодна зайва подобиця не порушує меланхолійних роздумувань княжої родини під тінню печери.

Взірець високого риторства старається дати послання від владики Мисаїла — вибраного на митрополію в 1470-х рр., до папи по благословення.

Автентичність сього послання була рішуче заперечена православними, коли Потій опублікував його в 1605 р¹, але ближчі розбори виявили безсумнівно, що се не фальсифікат, а автентичний твір; може, він подекуди і поправлений пізнішими

¹ Потій подав знайдений тоді текст Мисаїлового послання до засвідчення віленському магістратові літом 1605 р., і зараз опублікував його в оригіналі й польським перекладі, попередивши коротким вступом та урядовою посвідкою віленського магістрату про те, що Потій показував перед бурмистрами і радцями віленськими 15 червня 1605 р. «книгу, знайденую въ церквіи крєвської, старовецкимъ писмомъ уставнымъ, словенскимъ езыкомъ писаную, инъ кварѣто инътроликгованую, в которой есть написан соборъ осмый флорентейский и листъ до святаейшого отца Сикѣста четвертого папы римьского». Передмова польського видання каже, що се була збірка різного матеріалу не означеного ближче часу. Пізніше (1628) Смотрицький додає, що потім друга копія послання була знайдена в одній церкві під Острогом. З трьох копій XVIII віку — перехованих в римській Ватиканській бібліотеці, в Бібліотеці колегії пропаганди і в архіві львівського митрополита, видав його покійний Петрушевич, під заголовком: *Соборное посланіе русскаго духовенства и мірянъ къ римскому папѣ Сиксту IV, писанное изъ Вильны 14 марта 1476 г., Львів, 1870.* А в «Архиве Юго-Западной России» (ч. I, т. VII) передрукував покійний Голубев Потієве видання, доповнивши текстом Петрушевича дефекти двох неповних досі звісних примірників видання Потія.

Потієве видання вийшло в 1605 р. під заголовком «Поселство до папежа римьскаго Сикѣста 4 отъ духовенства и отъ княжатъ и пановъ рускихъ з Вилни року 1476 мѣсяца марта 14 дня черезъ пословъ, в томъ же листе ниже менованыхъ». Потій запевняє (у виданні польським, випущеним слідом), що видав його, «не відмінюючи в найменшем пункті». Але дрібні стилістичні поправки і пояснюючі глоси в кожнім разі в Потієвім тексті відчуваються — коли навіть уважати, як я вважаю, що значніших змістових змін у сім тексті не зроблено; може тільки бути, що ці поправки і пояснення зроблені були складачем крєвського збірника, чи ще ранішим переписувачем, а не Потієм. Вони до певної міри виправдують негативний суд, винесений православними над посланням зараз по його опублікуванні; так автор «Перестороги» відізвався про Потієві видання, що вони писані «під датою старою, письмом старим, але річ вся Потієва — якби своїми устами говорив»; «При томъ знайдешъ слова вѣка теперешнего людьми уживаемыя, которыхъ предки наши не уживали» (с. 229). Скептично відізвався про Мисаїлове послання Смотрицький в «Треносі», а Копистенський в «Паліодії» вже просто зазначив, що се «до Сикста папежа змышленое поселство южь не отъ единыхъ писаровъ доводне ся знесло» (с. 1036).

З того часу послання вважалося в православних колах фальсифікатом, аж Коялович в 1850-х рр. обережно висловився в обороні його. Видання Петрушевича з копій, відмінних від Потієвої, зробило ще корисніший для «Поселства» настрій, і покійний Малишевський на Київськiм археологічнiм з'їзді 1874 р. виступив уже з рішучою апологією його автентичності (його доповідь

переписувачами або видавцями, але його стиль і мова безперечно належать XV вікові і можуть вповні характеризувати тодішню літературну школу. Вона таки дуже нагадує місцями наведені вище додатки Патерика 1462 р. Очевидно, маємо перед собою ту саму літературну манеру, тільки доведену в Мисайловім посланні до найвищого ступеню еmfатичності (пишноти).

Се походить з явного бажання масою компліментів на адресу папи замаскувати неможливість зробити римській курії які-небудь реальніші догматичні чи канонічні поступки. Після недавно пережитого краху Ісидорової унії на Україні і Білорусі свідомість цієї неможливості була дуже жива і сильна. Очевидно, ніяк не можна було відійти від головних підстав існування київської церкви: зв'язків зі східними патріархами і від догматів, котрих вони тримались. Римський поставленник Григорій, наступник Ісидора, кінець кінцем був змушений взяти потвердження від царгородського патріарха, щоб утриматись на митрополії; з того ж мусив почати його наступник. Але з другого боку, уряд литовсько-польський, раз добившись формального зв'язку своєї православної церкви з Римською курією, настоював, щоб наступники Григорія також не виходили з цього зв'язку. Собор, що проводив вибори на митропо-

---

надрукована була в «Кіев. Епарх. Вѣдомостях» 1875, ч. 18, під заголовком: «О грамотъ кіев. митроп. Мисаила 1477 г. къ папѣ Сиксту IV»). Слідом митрополит Макарій в своїй історії церкви так само категорично признав «Посельство» автентичним і вільним від яких-небудь підозрінь. Скептичні замітки, висловлювані деякими письменниками після аргументів Малишевського, як Гільтебрандта або Голубева, не були ні разу розгорнені в докладнішу аргументацію.

Покійний Бучинський, піддавши «Посельство» доволі докладному розбору («Грамота Мисаїла і грамота Ніфонта, київ. Записки, XIII, 1914), спочатку пробував довести, що се послання не Мисаїла, а Йосипа Болгариновича, 1500 року, перероблене і пущене з ранішою датою, щоб заповнити прогалину в історії унії між іншими грамотами, пущеними в обіг Потієм—1439 і 1497. Але сам він потім змінив свою гадку і прийняв послання за Мисайлове, тільки не встиг свого погляду обґрунтувати в своїй недокінченній студії, перерваній смертю (вище).

Свої гадки про автентичність сього твору я коротко виложив в «Історії України...» — т. V, с. 532, 537, пор. VI, с. 353—354. Я вважаю, що загальний характер мови і стилю Послання вказує рішуче на вік XV, а не початок XVII, і не припускаю, щоб хтось з Потієвого кола міг зробити таку влучну підробку — поминаючи деякі незручно вложені додатки, що своїм контрастом власне відбивають від загального тону. Зміст, імена, обставини, вказані в посланні (а є їх досить), згоджуються з реальними обставинами того часу. З становища уніатського Послання дає так мало, що ніяк не можна припустити, щоб його сфабриковано з уніатською тенденцією; деякі подробиці викладу, — наприклад, вічне відзивання до чотирьох східних патріархів як патронів східної церкви, настільки з цього погляду були незручні, що Потій був змушений примітками зсвдити це до принципу римського примату.

Але з літературного боку сей цікавий твір досі не обслідуваний, і навіть виданий лихо — з помилками і без показання варіантів.

лію Григорієвого наступника, вислав до папи своє послання, щоб дістати його ухвалу, десь весною 1473 р.; але воно залишилось без відповіді. Тоді кандидат на митрополію Мисаїл з купкою осіб, ближче зацікавлених в осягненні папської санкції, виладили нове послання та ще більше приналяли на компліменти папі та на вирази свого пієтизму до нього, щоб дістати хоч якесь прихильне слово, — а разом не сказати нічого й такого, що могло б уважатись за вияв розриву зі східною церквою! Отже, мусили старатися пишними і многословними фразами укрити умисну бідність змісту: як найбільше наговорити, щоб найменше сказати. Тому при доволі великих розмірах (понад 60 тисяч знаків) послання дуже бідне змістом. Але ся бідність вирахована й умисна, походить не з браку літературних засобів, а навпаки — треба визнати, що автори не раз доходять доволі високої віртуозності у вітійстві, поваги і мальовничості у вислові — особливо коли деякі стилістичні дефекти покласти на рахунок переписувачів з латинського начерка. Тези послання можна намітити такі:

Православні Литовсько-Польської держави ставляться з надзвичайним пієтизмом до папи як голови церкви і джерела її життя, в котрім мають свій зачаток, як чотири потоки, чотири східні патріархи (с. 219 видання Голубєва).

Православні Литви й Польщі правовірні в догматах — як показує їх ісповідання (с. 214), вони належать до однієї церкви з західною; приймають сім вселенських соборів, «к ним же купно и осмый флорентійский ухваляючи» (с. 211).

Тим часом представники західної церкви в Польщі й Литві не вважають їх правовірними християнами, не признають православного хрещення (пор. вище), силою і всякими репресіями перетягають на католицитво.

Вважаючи папу пастирем добрим, а не таким, як сі лихі представники західної церкви, автори просять його, аби й їх зробив учасниками благодаті ювілейного року, проголошеного в Римі (с. 211), а до них на ґрунт аби прислав двох легатів, одного грецького обряду, другого латинського, обізнаних з обичаєм обох церков і постановами Флорентійського собору, щоб поладодити відносини між людьми обох церков — як цього вимагає потреба спільної боротьби з магометанським світом, ворогом хреста (с. 217).

Як у милосердного пастиря просять у папи також дарів милосердя, вказаних Христом: голодного нагодувати, спраглого напоїти і т. д., в риторичних формах пояснюючи, в чім мають бути сі дари: знов-таки у вияві папської опіки і ласки до них (с. 218—225).

Сьомий з цих дарів — потішити ув'язненого — дає привід нагадати папі св. Миколу, руського патрона, що врятував

в'язнів від смерті — аби прирівняти до нього папу і розсипати новим дощем компліментів (с. 226—228).

Просять тим часом папу «отписати на сіи словеса» і пошити відповіддю, котрої не було на попереднє посольство (с. 229) — і кінчають парафразою «великого славословія», прикладаючи його до папи (с. 230—231).

Я збираю се, вилловлючи з моря компліментів і варіацій різних євангельських текстів, котрими випрошується ласка голови церкви. Конкретизація тези і жадання розпливаються в сім морі, ледве визначаючись серед повторень провідного мотиву: похвали папі і прошення його ласки. Неясність і неозначеність місцями, очевидно, умисна: аби не зайти задалеко, конкретизуючи своє становище, своє credo.

Все це з літературного погляду надає певний інтерес цьому творові — одному з небагатьох оригінальних творів цієї доби: як пробі риторичної віртуозності, на яку могли спромогтися тодішні літературні сили. Я тому наведу кілька уривків в оригіналі, в особливо темних і заплутаних місцях подаючи переклад для зрозуміння, а щоб підчеркнути риторичну каденцію слова, розділяю синтаксичні стопи:

Вступ:

Все во святыхъ и всесвятого великого Бога произволеніемъ дышуще,
сію епистолю послахомъ вашей святости —
вселенскому папе — великому солнцу,
всемирному свѣтилнику — церковному свѣту,
всесвятому и всенайсвятѣйшому отцу отцемъ
и всеначальнѣйшему пастыру пастыремъ,
блаженному Сиксту — святія вселенскія соборныя церкви викарію найдос-
тойнѣйшому,

во первыхъ священныхъ чиноначалій¹
свѣтлосіяющему просвѣщеніемъ,
небесного разума озаренія,
свещенноначальнѣйшаго великаго свѣта
паче ясно-зрытелныхъ херувимовъ блистая умновиднымъ просвѣщеніемъ
великого ума всенапресвѣтлѣйшаго в себя чинообразно нося,
единому точен отъ серафимовъ — пламяноблистаемыхъ свѣтовъ
чудноумному и всесвѣтлому¹серафиму,
огнемъ божественнымъ разгараему
и многорачытелнымъ желаніемъ всегда палиму²
отъ божественныхъ любве, і т. д. (с. 200—201).

Образ руської церкви:

Но о сем о всемъ твоёмъ таковомъ премудромъ промышльнѣи і попеченіи
божественныхъ овецъ
мы вси, сущыи zde, на странѣхъ далече, словесныя овцы того жъ стада
Христова,
отъ двору его святаго — святія соборныя тоя жъ апостольскія церкви,
отъ четырехъ евангелистѣхъ вселенскихъ — пресветѣйшихъ патриархъ
греческихъ
отъ устава ихъ, обычая и преданія наученіемъ ихъ греческимъ церковнымъ
суще порождены,

¹ В друк.: чиноначанія.

² В друк.: палимъ.

от купели святыя и живоначалныя Троица оъновлени банею паки-бытія, свыше благодатію святаго Духа добре пасушеся ими, во¹ истинномъ благовѣрїи на пажитяхъ живоносныхъ, на благоцвѣтушихъ горахъ сѣверныя страны — а страны, яже суть ребра сѣверова, град самого царя великого². Понеже бо Богъ въ тяжестяхъ его знаємъ ест³, егда заступаєт и от всякого насилїя вражїя супостата — старого змїя-дїавола, воздушнаго князя тмы⁴ — злобы надънебеснаго, еже восхотѣ престоль свой поставити на нашихъ сѣверныхъ странахъ, и быти подобенъ вышнему. Сего ради Богъ ѿ опроверже⁵, нам сїю страну дарова, самъ пася насъ во мѣстехъ сихъ паственѣхъ, ту насъ и на водахъ покойныхъ⁶ насъ воспита, душа наша обратилъ естъ к собѣ, наставляя насъ на стезя правды заповедей своихъ святыхъ, имени своего ради — в не же крестихомъ ся, прїемше печать святого мира — имуще написано на челахъ нашихъ благодатію свыше Святаго Духа⁷ (с. 204).

Рівноправність східного і західного християнства:

Нѣсть бо разньствїя о Христе грекомъ и рымлянномъ и намъ суцимъ російскимъ славяномъ — вси едино то жъ суть, в немъ же кто звань бысть — в том да пребываетъ, каждо во своемъ чыну⁸, всимъ же намъ начатокъ Христос, потомъ же христовниі — елицы во Христа крещенїи — во Христа облекошася. Не⁹ едины бо послушницы закона оправдаются, яко же нѣции мнят, но творцы закона — сїи суть праведниі у Бога¹⁰, естествомъ законная творяще, имуще законъ написанъ во сердцахъ своихъ. Сего ради сїя написахомъ к вашей и всенайсвятѣйшой святости: слышахомъ, некїи о насъ предъ вашою святынею исповѣдюще глаголы ложныя, хулящая насъ и глаголюща, яко нѣсмы сѣверышены истинниі хрестїяне святыя православныя вѣры Христовы, и иная таковая многа на насъ хулящая (с. 205—206).

Контраст папи — доброго пастиря і лихихъ пастирїв (місцевихъ латинськихъ духовнихъ):

Сего ради¹¹ посетилъ тя естъ востокъ свыше, направилъ ноги твоя на путь свѣтѣльства рымьскогого престола, да упасеши люди его — хрестїянское стадо, вся приводя во единенїе — и совокупленїе прежнїя славы и любве,

¹ В друк.: но.

² Біблійний вираз для Єрусалима тут, мабуть, треба розуміти про столицю — Вільно.

³ Очевидно, розуміється охрещення Литви.

⁴ В друк.: тмь.

⁵ Звідти ж. (Цѣпто з Біблїї.— С. Р.).

⁶ В друк.: покойнахъ.

⁷ Апологїя правосильности руськогого хрещення.

⁸ Як бачимо, тон досить твердий і гідний.

⁹ Друк.: ни.

¹⁰ Догмат про оправданнїя діломъ висловленийъ прозоро і ясно.

¹¹ Перед тимъ «Посельство» згадує, що папа Сикстъ бувъ передъ посвященїемъ ченцемъ чину св. Франциска — великогого проповідника милосердя.

любовію паче пастьорської (нежели палицею железною)¹
вышняго Бога Слова:

«Научитесь от мене, яко кроток есмь и смиренъ сердцемъ».

Подобаєть бо премудростію — любовною кротостію растваряти,
яко² не требовати оружія ярости отнюдь — въ³ исправленіє таковья паствы.

Многихъ бо в нашихъ странахъ видим од части западныя церкви⁴,

обычай той содержажущихъ — отъ нарицающихся пастьорей:

яростію мняще снабдевати стадо⁵ — болши погубляють тоє⁶

и предавшему суды отдають достойныя, вяжуще и мучаще,

а иныхъ силою влекуще из благочестія во благочестіє
и союзъ мира любве завистнымъ гнѣвомъ разтеръзаще⁷.

Ово бо кричаниемъ прерютивъ⁸ неискусный пастьоръ
напрасно и скоро низверже — и от числа отпусти.

Ово бо же жезлъ пустив, престашая, врази въ главу
и мертвости абіє узоръ пред собою.

Другое — стремленіемъ обюродень, ногою пхнувъ

и хребетное составленіє преломи

или ребренныя кости — ими же внутръняя защищаются.

Но милосердый пастьоръ всихъ сихъ чуждъ вне обретається.

Кротко убо зря на свое стадо — тихо устнѣ движа

и воплемъ духа оглашая — стадо воедино собиратися сътворяеть,
да и прочее не расходно будетъ.

И хрома на раму нося — соделоваєт не оставляти.

Убо⁹ яко въ обычай извыкше овца — сладкаго онога пастьорского гласа

¹ Курсив даю я.

² В значенні: так щоб.

³ В друк.: къ.

⁴ В друк.: церкви.

⁵ До цього місця Потій робить примітку: «Знать же, якуюсь прыкrost терпели отъ преложенныхъ церкви рымское».

⁶ Друк.: той.

⁷ Наведу сей доволі вдалий образок у перекладі з важкуватого оригіналу: «Бо в нашихъ сторонахъ багато бачимо зі сторони західної церкви такихъ, що пастирями називаються, а такого звичаю тримаються: думакотъ яростію збільшувати стадо, а більше з нього втрачають, завдають гідних до суду; в'яжуть і мучать, а іншихъ силою тягнуть з благочестія на благочестія (не злий дотеп про перетягання з однієї церкви до другої!). І так союз миру й любові розривають зависним гнѣвомъ. То незручний такий пастьор крикомъ переверне, так що нагло і скороспішно знищить і стратить з числа. То кинувши палицею, щоб настрашити, вразить у голову і побачить перед собою мертве. Іншимъ разом, в запалі стративши розум, пхне ногою й поломиць хребетний суставъ або ребрені кости, котрими охороняється нутро. Милосердный же пастьор далекий від того всього. Лагідно дивлячись на своє стадо і тихо рухаючи устами, або тільки духовнимъ покликкомъ обзиваючися до стада, вінъ приводить його до того, що воно держиться купи і не розходиться більше. Научає він не лишати й кривого, беручи його на плече. І так привикши до такого обичаю, вівці біжать услід солодкого пастьорского голосу, а від чужого тікають. А він, ступаючи перед ними радісними ногами, веде їхъ евангельською дорогою через поля апостолів і пророків. Часто обертаючись до них, вінъ бачить їхъ добрий лад, як вони ходять, як плодяться, як сито їдять, і веселиться, сподіваючись не тільки повну нагороду дістати від властителя стада, але і честі сподобитись. А коли стає гаряче від сонячного жару, і приходиться потреба більшої прохолоди, вінъ веде їхъ на висоту евангельськихъ гір, дає їмъ там усяку свободу, а звідти посилає їхъ перед собою на небо.

⁸ Полонізм — перевернувъ.

⁹ В друк.: Ибо.

во след течаху — чужаго ж объгающе.

И тако пред ними радостными ступая ногама, апостольская и пророческая поля евангельским путем наставляють и часто обращаяся и зря сихъ благочиніе

во еже шествовати,

во еже раждатися,

во еже тучне ясти,

веселяшеса, яко не токмо мзду совершени пріяти — отъ господина стаду чести чая сподоблень быти.

Таже и зною наставшу отъ солнечнаго вара

и хладу велику потребну сушу,

на евангельскихъ горъ высоту сия возводитъ

и свободу всякую подавасть приимати,

такъ же отътуду на небеса предпосыласть.

Сия вся и иная множая такова обретаются и дѣйствуются во сердцы

твоемъ

всесвятимъ¹ действием Пресвятого Духа, действующаго въ тобѣ

(с. 209—210).

Значні подібності в стилю знаходимо в згаданім вище посольстві в справі Іони Глезни, висланім коло 1490 р. від православного собору до царгородського патріарха, щоб випросити йому поставлення на митрополію (вище). Вони свідчать, наскільки се був стиль традиційний і затверділий в певних етикетних формах — в посольстві Мисаїла широко розпущений і доведений до гіперболізму, в посольстві Іони коротший, стисліший і більше здержаний:

Иже по чину архієрѣя великаго Господа Бога спасителя нашего Ісуса Христа прѣвостоятельному, и его всѣмъ учеником и апостолом равно власть имущему², во еже³ отпущати грѣхи истинному подателю, вѣсточныя христианския церкви обручителю, и тоя и сыновѣ ея по вселенѣй правителю, и в такихъ свѣтлому свѣтилику православному, и от настоящего нынѣ вълнения богодухновеннѣ церковѣ и соборѣ ея утѣшающому и кротко и правително к тихому пристанищу приводящому и руцѣ живодателныхъ водѣ источники неоскудно воздѣ по вселенѣй всѣмъ изливающему, святѣйшему и честнѣйшому и благословеннѣйшому великому, житіемъ равно-ангелному господину господемъ и отцу отцомъ кирѣ (імерк)⁴ святѣйшому патріарху, великому архієрею константиноградскому о Господи радоватися!

Сынове послушанія ти, князи рускии, живущіи под державою великаго господаря наяснѣйшаго пана Казимира, короля полского и великаго князя литовскэго и рускаго и иныхъ невымовныхъ земель владителя, иже держачіи вѣру православную греческую, Богу помогающему, неотступно и до смерти, челом-битіе главъ нашихъ со всѣми чувствами тѣль нашихъ великому святителству твоему чрезъ посла послали есмо...

Мы же вси от мала до велика, весь сѣньмъ, сынове рускии, яко ж предрекохом — сынове послушанія паствы твоея, православія і уряду церкви греческыя, молитву и прошеніе наше възсылаемъ святителству твоему, яко да учинить святыни твоя к нашему утверженію, ради тѣснящихъ насъ въ вѣрѣ, — милосердно да не умедлит от руки твоеи мечъ духовный отцу нашему — им же оборонити⁵ добро творящихъ, а злымъ⁶ изначала явлено о томъ самому велич-

¹ В друк.: все святомъ.

² Тут власне треба повторити: і власті (розгрішення).

³ В ориг.: въ яже.

⁴ Пропущене ім'я.

⁵ Тут зайве «и».

⁶ Тут далі щось попсовано.

ству святини твоєї разумно. Яко да видѣше дарованіе и благословеніе святительства твоего вси по вселеній державы господаря нашего: великого князства Литовскаго и Рускаго, усердно възрадуемъ, хвалы въздаючи щедрота (м) и милосердному благоутробію святительства вашего¹.

Має інтерес з літературного погляду і вступ до вище обговорених соборних постанов 1509 р., зроблених в формі пастирського послання від імені митрополита Йосипа Солтана.

Вільне від нахилу в бік шумної риторики, держане в площині морального повчання, воно викликає тони старих моралістичних творів, таких, як «Слово о казнях Божіих», повчання Серапіона тощо, і, очевидно, таки й являється їхнім відгомном:

Въ (о)нь же день я, недостойный, въспрїяхъ пасти церковь Божию, пророческимъ послѣдующе глаголомъ, апостолскимъ же повинующеся учениемъ и святых отец зряженіемъ (постановам), — повиновеніе (обов'язок) имама всяко преслушание и преступление закона наше православное вѣры христіанское отсѣкати, утвержати же и исправляти по древнему обычаю божественныя церкви уставы.

Нынѣ убо многа видѣхъ видѣніемъ и слышах слышаніемъ неисправленіе и безчиніе священническое: ово вѣданіемъ, ово же невѣданіемъ. Тѣмъ, иже невѣданіемъ (прогрішаються) — прочее (на майбутне). Богъ да сохранитъ (від прогрішення), а грѣхъ да проститъ. А еже вѣданіемъ, и до нас достиже (до нашої відомості дійшло), и преже насъ и при насъ бѣ, подобаетъ намъ тоє исправляти и очищати по правиломъ святыхъ.

Яко же вселенській учитель Павелъ глаголетъ: «Истинну глаголю о Христе, не лжу, спослушествующи ми съвѣсти моеї Духомъ Святымъ, яко скръбь ми естъ велика и непрестающая бользнь сердцу моему». И намъ, духовнымъ, ревнующи апостолу Павлу, годно всегда скръбѣти и болѣти о справахъ церковныхъ, абыхмо держали по правиломъ святыхъ, яко же тѣмъ же апостоль пишеть: «Бодрствуйте, стойте вѣ вѣрѣ, мужайтесь, утверждайтесь, — вся вамъ съ любовію да бывають».

Христос Богъ да просвѣтитъ и въразумитъ насъ — никако же отеческия заповѣди преступати намъ, оставльше Божіа правила, самовольному ученію послѣдовати, яко же сице умножися нынѣ вѣ насъ².

Кый убо прибытокъ собѣ наслѣдовахомъ за преумноженіе грѣхъ нашихъ?

Не разсѣя ли насъ Богъ по лицу всея земля?

Пльненіемъ поганыхъ разведени суть сынове и дщери наши вѣ многыя страны поморскыя³.

Не взяты ли быша грады наши?

Не падоша ли силніи князи наша остріемъ меча?

Не запустѣша ли святыя Божіа церкви?

Не томими ли есмо на всякъ день отъ безъбожныхъ поганыхъ агарянь?

Сия вся бывають намъ, понеже не по правиломъ святыхъ апостоль и не по заповѣдемъ святыхъ и преподобныхъ отецъ нашихъ ходимъ⁴.

¹ Київ. Универс. Изв., 1904, X (про правопис вище).

² Се, мабуть, натяк на якісь раціоналістичні течії.

³ Порівняти се голосіння Серапіона (в т. III, с. 234):

Кровь и отецъ, и братиі нашая, аки вода живая, землю напои.

Князій нашихъ, воеводъ крѣпость исчезе.

Храбрїи наши страха наполньшася быша.

Множайша же братія и чада наша вѣ пльнѣ ведени быша...

⁴ Рус. Истор. Библ., IV, с. 6—7.

У зв'язку з сими документами нашого традиціоналізму хочу я звернути увагу ще на одну пам'ятку — на єпископську «хіротонію»; що збереглася припадкою, з датою 1562 р., в актах старої київської митрополії (пізнішої греко-уніатської). Це старе київське «рукоположення», заховане в старих Кормчих¹, а в згаданім митрополичім архіві переховане в конкретнім вигляді тієї грамоти, що новопоставлений священник брав після посвящення з олтаря так, ніби від самого Бога. Вона писана на чотирьох картках, зв'язаних у зшиток, від імені митрополита Сильвестра, звернена до якогось ближче незвісного «іерея Михайла» і скріплена підписом митрополита². Текст у порівнянні із старшими Кормчими підпав тільки невеличким і неістотним змінам — розширенням³. Інтерес цього твору, в обстановці XVI в., не стільки в сих змінах (хоч вони теж не безінтересні — як доказ свідомого відношення до змісту цього повчання), — скільки в тім, що він свідчить про побожне заховання старих ідей і старих форм київської доби. Як повчання він багатий змістом, пересякнений гуманними ідеями і, ставлячи високі вимоги до священника, zarazом високо підносить і гідність його служіння⁴. Поскільки ці слова і афоризми не

¹ У Кормчих воно надписується так: «Егда отстоит новосвященный погы урокъ свой у соборноы церкви, яко же обычай есть, епископ отпуцаая ѡ къ порученъи ему церкви, наказавъ, дасть ему от руку своєю молитвенникъ и прочотъ (прочитавши) ему свитокъ съ, положить на олтари и велить ему взяти видѣния и памяти священія свитокъ законный — рукоположеніе епископа імя р. (такого-то)». Новіший видавець, проф. Павлов вважав сей твір значно старшим від постанов володимирського собору (з огляду на його мову) (Пам. канон. права, I, ч. 7), але ближче час і походження його незвісні.

² Акты Зап. Россіи, III, ч. 31.

³ От кілька таких місць (розбивкою означено змінені місця):

Текст Кормчих

Во страсть и трепеть прѣдъстой олтарю, не мысли земныхъ, ни озирайся камо, нъ къ единому предълежащему царю и стоящимъ окрестъ его силамъ.

Да не угодыа ради челоувкъ потъчишися скоротити молитвы: такowym бо розсыпаеть кости Богъ по пророку.

В церкви не дай повѣстити.

Текст «Хіротоніі»

Во страсть и трепеть предстой олтарю господню, не мысля земныхъ, ни озирайся камо, но *очи возведь* ко единому предлежащему цару и стоящимъ окрестъ его силамъ: *отъ вззора бо помыслъ приходитъ во сердце.*

Да не угодіа ради челоувкъ ттисся кратити молитвы: *коли будешъ челоувкомъ угожая спѣшно служити Божію службу не со вниманіємъ — мыслию сердца,* — такowym разсыпаются кости, по пророку.

Во церкви не давай повѣствовати, *ни смѣятисе никому; а не послухаеть тя — такового изъ церкви вышли.*

⁴ Я дозволю собі навести кілька характеристичних з сього погляду тенденцій (з видання в Актах Зап. Рос., на жаль, не дуже, очевидно, скрупульозного в транскрипції):

залишались порожнім гуком для цих новопоставлених, сі ідеї і словесні форми заховували певне значення для тодішнього культурного життя і його відродження. А риторичні форми цього повчання, що так часто лунали під склепінням кафедри, не могли залишатися без значення для підтримання традицій старої риторики.

Навпаки, як взірець нових переробок старого літературного матеріалу цікавий своєю мовою і стилем, наприклад, вступ до Похвального слова Іванові Богослову в згаданій вище Четві 1498 р.— цитований уже вище, він читається тут двічі, під 26 вересня (с. 39) і знову в місяці квітні, с. 188, так що походить, очевидно, з протографа цієї Четві:

Братия, што нынешнего врѣмени мужей добрых и смѣлых видимъ, как своими хоробрими дѣлы чѣти великое достойни бывають. А коли котрый храборъ добрая дѣла богатырская вдѣлает на осподарском дворѣ, и вся збираются (с. 188: стекают ся) тут, мужский пол и жѣньский, и очи свои на него стромятъ, хотячо видѣти мужества его. А как видѣвши, да опять идут взадъ, а ис того имъ прибытка ничего нѣтъ, только што видѣли.— Коль пак добро слышати и видѣти мужа честна, дѣла Божия починаючи: што как громъ вороги устрашает, а намъ помочникъ у Х (рист)а Бога нашего, нашегъ вѣры христьянское — сесь великий Иван Богословъ...

Покійний Владимирів як першовзір вказав оцей старослов'янський текст:

Иже подвигомъ внешнимъ зрителіе сгда нѣкоего доблестнаго страдалца и венечника от некуда пришедша увѣдят, стекаться вси, еже видѣти то (го)

Должень убо еси показати добронравіе святительскаго подобія, любовь, кротость, цѣломудріе, пощеніе, трезвеніе, удержаніе всѣхъ сластей. Не буди кощунникъ, ни игрецъ, ни срамословникъ, ни буй, ни гордь, ни напрасень, ни безстудень, ни піаница, ни складовъ, ни пировъ творяй — но инѣмъ возбраняй; ни рѣзоимецъ, ни накладовъ емли. Да не будеши мѣтежникъ, ни пировникъ, ни поручаясь по комъ. Не бій вѣрна согрѣшающа, ни невѣрна обидяща, а своими руками никого же не удари. Ни лововъ твори, ни закалай животного.

Нетомительнѣ челядѣ свою держи. Нищихъ (тихъ, що при церкві годують) безъ мзды на свою роботу не понуди.

И не пріемли приноса у Божій жертвовникъ ни отъ невѣрныхъ, ни отъ еретикъ, ни отъ блудникъ, ни отъ прелюбодѣй, ни отъ татей, ни отъ разбойникъ, ни отъ властитель немилосердныхъ, ни отъ корчомниковъ, ни отъ рѣзоимецъ, ни отъ ротника, ни отъ поклепника... или томящего челядѣ свою голодомъ и ранами: кто будетъ таковыхъ, а не покается — не емли от нихъ приноса.

А убогихъ сиротъ аще хто болить или родить, или умреть, и незванъ пойди, — сошедша насъ ради съ небеси, будучи стражъ день и ноць: съ покагіемъ и со причастіемъ, и твори достойное правило съ любовію, тихо, не борзая.

Имена бо твоя многа и велика, по Господню словеси и святыхъ его: ты еси іерей, служитель престола Господня, свѣтъ міру, соль земли, врачъ больныхъ, вожъ слѣпыхъ, наставникъ блудящимъ и учитель, свѣтильникъ, око тѣлу церковному, путь, дверникъ, ключарь, дѣлатель, строитель, гостинникъ, купецъ, стражъ, пастухъ, воевода, судія, властель, чиститель, жрецъ, холмъ высокъ, тайнѣ домъ, столпъ премудрости, уста Божія, даяй миръ мірови, ангелъ Господень, труба Божія, отецъ братиі своей, къ Богу нудитель, міру молитвенникъ, подражатель Господень, апостольскій подобникъ, источникъ водъ, не сушей во источницѣ.

борбы и крѣпость, и хитрость всю, и видѣвши убо свершен позор, тмы многы тамо тѣлеснаа и мысленаа спротежают очи, яко ні єдино же тѣх мимо тещи...

Порівняння дає дійсно відчуті різницю старого і нового творимого стилю, не просто в лексиці, але і в риторичній манері.

Тепер ще візьму кілька пізніших вірців: продуктів середини XVI в., але старої, передреформаційної школи.

Згадана вище львівська петиція 1538 р. до митрополита в справі поставлення Макарія Тучапського, як я вже сказав, дає власне короткий мемуар про скасування і відновлення галицького владичтва — цікаву літературну пам'ятку, дуже цінну при нашій бідності в такій літературі, живу і гладку при всій безпосередності, — особливо, коли її дещо увільнити від етикетної титулатури, котрою вона навантажена через свою форму листу. Я так і зробив з тими уривками, котрі нижче подаю¹. У дужках даю доповнення потертих чи продертих місць, упущених видавцем: деякі місця можна відгадувати тільки приблизно, деякі доволі певно. Правопис у виданні явно модернізований, тому я його не притримуюсь.

Щодо авторства, то хоч сей лист підписали шляхтичі числом 33, іменем шляхти Руської й Подольської землі, духовенства і всього поспільства, але нема сумніву, що ініціаторами і укладчиками записки були львівські міщани, що притягли шляхту тільки для фірми.

Якож ваша милость, добръ знаєш, аж тот столец² галицкий был загинут от колькосот лѣт, и на том столци галицком учинено єсть арцибискупство, гды ж³ им был того фундовал Якгейло король, и листы папежскими потвердил. Гдѣ ж нашѣ прадѣдове и отци нашѣ много ѣзд и накладов чинѣвали, и мы тыж сами. Абовѣм⁴ арцибискуп илвовский, маючи таковой привилей, (неволил) крылошан галицких: у поворозѣ⁵ ис Крылоса их вожено и черес Днѣстр под (зиму)⁶ ихъ плавлевано — принуажючи нас и их у свою моц.

Нынѣшній господарь король є. м., бачивши у арцибискупа таковыи привилей — Якгайлов и папежский, дал был на нас свой привилей арцибискупу нынѣшнему, даючи (нас в его) моц, ажебы-хмо тым рыхлѣи были принуажени к ихъ вѣрѣ. О то ж вашему святителству послали єсмо выписы из тѣхъ привилей, (которыи) тот проклятый новыи еретик Сикора (выпра)вел — гды ж ся єму⁷ был у моц подалъ. Преосвященный господине! (отци) нашѣ, и мы тыж много ѣзд и накладов чинѣвали до господаря кор(оля є. м.), и до славної памяти предков ваших: пред Солтаном и до Солтана и до отца Юсифа тамъ ѣзд, прац и накладов много єсмо чинѣвали. (И пред)кове вашей милости, князь Костянтин⁸, с князи и паны, и с нашими предки, и мы тыж того были не довели, олны⁹ ж нам Господь Бог, его святая милость божествен-

¹ Акты Зап. Р., II, с. 359, пор. вище, с. 175, про дату «Іст. Укр.», V, с. 438.

² Престол (владичий).

³ Друк.: гдѣ.

⁴ Полонізм: бо.

⁵ На прив'язі, на шнурку.

⁶ В друк.: под .....ма.

⁷ Арцибискупові.

⁸ Острозький старший.

⁹ Друк.: оны; в значенні: тільки.

ная¹, ваше светительство на того мѣстце — митрополію кіевскую и галицкую (нам) рачил дати, и вашими святыми молитвами есть, иж єсмо ис той неволѣ и бѣды вышли. А за великою пилностию и наклады намѣстника нашего, которо го былъ господар кроль м ваше святительство рачили есте дати — отца Мака- рия.

Преосвященный господине! то есть на вашей милости явности и свѣдомѣ, колькою праць ваша милость и князи, и панове, и отець Макарій пріял, до в. милости и до короля, до вел. князства² ѳздячи. И тыж ваше святительство рачил к нам и к отцу Макарию до Кракова на сѣм боярина Раецкого присла- ти, гдѣ ж он — тот Раецкий очима своими видѣл великую бѣду, плачь и тяж- кость нашу. Гды ж нас был выдал король его милость на вальном соймѣ ар- цибискупу и бискупом у росказованье и у моц — гдѣ юж в. милость не мѣл нам у нашем законѣ росказовати, одно арцибискуп и бискупове. Арцибискупу и бискупом росказано на тот же часъ привелей на нас написати, даючи нас у моц их на вѣки вѣчныи, и вси привилеи оныи: Яггеловы и папезскыи и ны- нѣшного господара короля тым привиліем потвержаючи на вѣки вѣчныи. Гдѣ ж в. милости и в ѣм православым христіаном великий плачь и бѣда ся ста- ла и учинила, иж єсмо на вѣки вѣчныи у их моци мѣли быти. А отца Макария арцибискуп и бискупове мѣли у свою казнь³ на Тынец усадити и послати, иж вашею (святостю) имѣ отзывается: посвяченіе и моц от вашей (святости бы- ло) ему. А ж всих нас у великыи працы и на (клады привели): абы⁴ был тамъ на Тынец усажен, юж бы был на вѣки вѣчныи од-там-тут⁵ не вышел, а там бы смерть муслъ мѣти.

Отець Макарій и мы вси, не вѣдаючи юж, што далѣй чинити або почати, уложились єсьмо до пана Ахациюса⁶, пана жарновского. Панъ жарновскый ис паном Анѣбелемъ⁷ до наяснѣйшей господарынѣ нашей королевой є. м. утеклися, а наша милостивая господарыня, бачивши нашу тяжесть и спра- ведливость нашу, в то ся моцнѣ вложила. Моцно с королевѣмъ мовила и на то так учинила: послала Анѣбеля до бискупа князя⁸ Хоеньского, котрый был на тотъ час канцлеромъ. Пан Анѣбель тому привилею печать урвал и самого на штуки подрал. А за таковую ласку нашего милостивого господара короля и наяснѣйшей господарыни нашей королевой є. м. обѣщали єсмо двѣстѣ волов: гды ж бѣхмо были тоты волю отдали, король є. м. обіщял нам привилей дати.

Агдыж господарь король є. м. (ста)рый рачил пріѣхати до Льова, там отець Макарій дал его милости пятьдесят волов, а король через пана Ахациюса⁹ казалъ пріѣхати отцу Макарию до Кракова по привилей. А кдыж король мѣл ѣхати зи-Лвова и юж мѣл на конь сѣдати, а арцибискуп у тот час опять короля є. м. упросил, и опять нас был подал у его моц: (привилей) ему дан у Городку, чотыри милѣ отъ Илвова. (Гдѣ ж) є. м. нынѣшній канцлер пан Павел костинскый¹⁰ на тойчас дал знати листом своим отцу Макарию — а на тот час был подканцлером. Отець Макарій, спрятавши сто и десять волов, от- дал королю и королевой и иншим их милости. Королевая є. м. и панъ Аха- циюс казали пріѣхати по привил (ей) до Кракова. Отець Макарій поѣхаль и там мешкал аж до зимы. Гдыж его милость пан Іоан, панъ подскарбій двор- ный, на то (ся згодилъ) был, и много до короля є. м. пр(ичинил). Король и короле (вая ихъ милость юж рачили) розказати привилей писати, толко бис- купъ Браницкый, нынѣшній познаньскый ре(монстрвал — иж бы вырок был дан аж на соймѣ. Король є. м. опять отложил аж до сойму и казал отцу Ма- карию на сѣм пріѣхати.

¹ Тут зайве й, котре я пропускаю.

² Себто на Білорусь, — дороги особливо далекі і утяжливі.

³ В'язницю.

⁴ У знач.: якби раз.

⁵ Полонізм: stamtąd.

⁶ Друк. тут і нижче: Захациюса, себто Ахация Йордана, каштеляна жар- новського, повірника Бони.

⁷ Анібаль Строці, секретар Бони.

⁸ Ксьондза.

⁹ Поминаю тут зайве: а.

¹⁰ Павло Вольскі, каштелян гостинський.

Отець Макарій насъєм поѣхал, а арцибискуп еще наперед его там послал до арцибискупа гнъзненського и до всихъ бискупов, ажбы того спирали и стерегли. Король и королева их милость сами не казали отцу Макарию предъ ся¹ ходити², ажъ ся бискупи розъихали. Тот отець Макарій там не отъжьбачуючи без мала рок лежал в короля его милости у Краковъ, а за ласкою Божиею и вашими святыми молитвами всеи речи довел. И привилей и иншии листы от короля е. м. принес, и нас з моцы арцибискуповы и всих бискупов закону римского вашими святыми молитвами вытягнул и вырвал, за великою бѣдою и наклады и працею. Штѣ ж еще маем дати 140 волов: за первыи што даны и што теперь дати, за те все пан Ахациус порука,— што ж его милости за то дяковати и особнь его милость даровати.

Преосвященный господине! Гды ж отець Макарій пріѣхал посполу с нами з Галича, а арцибискуп илвовскый прислал писаря своего до отця Макария в дом, гдѣ ж было много добрыхъ людеи шляхт ляхов и руси,— з великою погрозою приказуючи отцю Макарию, абы стал пред арцибискупом и с привилейми. А отець Макарій вымовилъ ся ему слушными рѣчами: напред вашоу милостию и всими владыками, князи и паны, нами и всим посольством³. Сам до него не ходил и привилеев ему не указал. Он то убачил, иж не естъ послушен его (моци), и всѣ шляхты закону римского (з нимъ мо)вили, и (привилья им) указал и с ними ся радил. Ино так (мовил) арцибискуп: «Я того не перестану, поки я м жив! абовѣмъ суть русь у моеи моцы: король того без мене не мог дати!» И послал до короля позвы на отца Макария и с привилейми абы стал у Краковъ на соймъ. Ино мы зъбавшиися и боячиися того позва, ижьбы не застал позов в Львовъ отца Макария, а тыж памятаючи слово короля е. м., коли лист давал до в. милости: казал борзо до в. милости ѣхати,— знал тото король, аж будет мѣти нагабанья⁴ от духовных на соймъ,— ино послали есмо отца Макария до вашей милости. Абы его ваша мил., господин и пастыр наш, рачил поставити и посвятити и от вашего святительства владыкою нам дати и послати к нам. А коли, дасть Бог, отъ вашей милости суполным⁵ а достаточным владыкою пріѣдет, юж арцибискуп и вси бискупи тому учинити не мочи будутъ нѣчого.

А о томъ рачи твоя милость знати, аж отець Макарій не смѣл на чом ни с чим до в. м. ѣхати, ольны⁶ ж есмо его отслали — хто сына своего при нем, а хто брата с нимъ послал и на своих конях, стерегучи привилия и горла отца Макария, и до гранць, за Буг сами есмо его проводили, боячиися, абы арцибискуп або который лядскый пан его не д(огонил) а не казал его забити. Бо колькократ арцибискуп казалъ его забить, а Господом Богом и вашими святыми молитвами естъ оборонен до сих часов, и надалѣй, дасть Богъ, будет.

Не виписую кінця, занадто подірявленого пропусками. Його тенденція — як і цілого сього писання, звернена на те, аби переконати митрополита, щоб він не відтягався від посвящення Макарія на єпископа. Тому що галицько-львівська єпархія була давно, і як здавалось — безповоротно страчена для митрополії, а тільки надзвичайними зусиллями і жертвами місцевого громадянства і самого Макарія Тучапського була вирвана з-під влади львівського арцибискупа, митрополит не повинен дуже обставати в своїх традиційних правах до цієї

¹ Полонізм: przedsię.

² Друк: ходи.

³ Себто відповів, що без згоди митрополита, владик, шляхти і посольства своєї дієцезії не може ставитись перед ним.

⁴ Пол.: протести, заперечення.

⁵ Полонізм: zupełnym.

⁶ Друк.: отны.

епархії. З безконечними реверансами на всі боки, щоб не образити митрополичого чи чийогось іншого гонору, автори викладають се, доволі ясно і переконуючо, не прибираючи в квіти красномовності. Стиль діловитий, тверезий, але живий і рухливий. Нагадує досить близько пізніші записки львівських міщан до патріарха, з котрими познайомимося далі.

Натомість заховане для нас листування Філона Кмитича, київського шляхтича, з 1573—1574 рр., дає взірці благодушної шляхецької балачки, в тім стилі, що потім в літературі був представлений старим Смотрицьким. Молодість автора припадає на 1530—1540 рр., так що його освіта і літературний стиль являється продуктом ще передреформаційної доби: тому я даю тут місце його листам, незважаючи на досить пізні їх дати.

Філон Кмитич походив з значної зем'янської родини, що володіла чималими маєтками в Брацлавщині й Київщині (Літин, Пиків, Коростишів); батько його був королівським дворянином в другій чверті XVI в. і міг полегшити кар'єру синові. Але Філон не пішов по двірській лінії, а став спеціалістом пограничником: державцею пограничних замків, то значить адміністратором, вояком і дипломатом, фахівцем у відносинах московських і дуже цінився з сього боку урядом: держав від 1562 р. Остер, потім Чорнобиль, далі Оршу — важливий стратегічний пункт на московському кордоні; 1579 р. дістав за службу воєводство смоленське і вмер 1587 р. Під час безкоролів'я по смерті Жигімонта-Августа (що помер літом 1572 р.) Філона без виїзду тримали в Орші, і він звідти мусив почасти доносити про пограничні справи і московські вісті регентам великого князівства Литовського («панам-раді»). Поруч таких офіційних звідомлень писав він листи й приватного характеру високим протекторам: маємо такі листи до підканцлера Остафія Воловича і його дружини. Особливо інтересний другий лист до Воловича: він здобув собі місце в історії літератури своєю згадкою про Іллю Муромця і Соловія, був через те вже процитований (т. IV, кн. 1), але й цілий цікавий як взірець літературного стилю, і я подам тут з нього витяги. На жаль, не маємо доброго видання текстів і я подам ці витяги — як свого часу цитату з нього, у приблизному правописі¹.

Писаний сей лист під враженням вістей, що Генріх III покинув Польщу: вони не були неприємні Філонові, бо він належав до гурту магнатів, що хотіли на королівстві бачити когонебудь з синів московського царя, і вів у цій справі зносини:

¹ У скороченні листи подані в «Актах Зап. Рос.», III, ч. 58, лист до Воловича з 5.VIII.1574 на стор. 174. В повнім тексті в «Zrządla do dziejów polskich», II (сей лист на с. 287), — але з прогалинами і переписані латинкою, не дуже мудро.

коли обрано Генріха, почались обвинувачення за ці заходи і погрожували Філонові неприємностями. Він виправдовувався, що виконував тільки накази панів-рад; але втеча Генріха приємним для нього способом ліквідувала сю справу.

...Дошло мя писане вашої милости, мого милостивого пана¹, с Польски первой сего, і тепер через служебника моего Зуба, о отъѣхане господарское и о иншыє речи. Которое, милостивый господарю, хотя ж подолжное (?), але богодохновенное не дармо мовит писмо: «Заповѣдь Господня іздалече просвѣщающе очи», — а не только очи, але и сердце мое освѣтило. Дивные суть судьбы Божіи! «Мы от ворот, а он дирую вон!»² Не только нам то разумѣти, але такого господарского отъѣханя всему свѣту не вмѣстити! «Неслыхано от вѣка, абы хто слѣпорожденну отворил очи» — так и помзанцу Божему тым способом от подданных своих ухати! Ова, второй есть Нептонов (?). Бы ту в. м. уши свои мѣл! Який ж около того шмер на Москвѣ, який при границах! Страх божій! О всем все вѣдают, прекладаючи то живот господарский, яко был в руках наших: которая ему была вчасность, який покой, яковая вдячность, што за роскош, што за послушенство, якая соромота — через цедулы за очи и в очи, яка презпечность³ здоровья его! Яка тепер обелживость, похвалки, одповѣди! Если бы чого кому не дали, если бы теж ведле права кому судил, — вытягаючи ремєня у нас!... Див божій й страх божій! Не вимовить, не выписать того чоловік не може!... Иж еднак не тым способом, яко уши ся наши здѣсь слышали и яко на Москвѣ слышать — жебы по поврозѣ мѣл ся спустить, — и вже дей тым потешил, яко в. м. выписать рачил.

О звращеню⁴ зась е. кор. милости — што ся потом дало розголосить и оповѣдѣть, а потом и листы в. м. панов-рад до воеводств и до мене выдане с певною справою, — вже смы на том престали⁵; только што потом будет, не вѣмы. Бо того тут звращеня е. кор. м. не певни, а не только того пана, але не прудко и иншого⁶. Абовѣм если так бы было, хто бы до такое роскоши хотѣл вступить, як овде слышетъ — як наши цноты французове выличають. (Што ж за)⁷ люди того панства?! яких послушнств не мусило быть? яких щодробливостей? — только дай!⁸ Яковое справедливости? Богатому так і убогому сѣк! Которого сумнѣня? — Кого хто на пѣнке через ногу! А лакомство? — Бо де весь бы свѣт роздал, душ польских и литовских не сытитъ, все мало! А цнота всѣх справ? — тая се в них из ботов вызула! А вдячность — дись* о том добре мови (ть) а ютро смердом, бенкартом зове! все кламство, все лож, нѣт Бога! Бій, забій, дери, лупи — то найльпший пан и то рыцар! От вольного царя вольный посол!

Мовечи де так: не вѣмы, чы люди, чы дябли! А на так зацну славу и на такове вольности наши и на таковое заховане наше противко государям тых панств, (не вѣдѣть) будет ли тот (што) таковое досады ужиль, не толко молвити смѣть, же ся вернетъ⁹, але и другому закажетъ! А вернетъ ли ся — ино того смотрѣть — только не с палицею желѣзною, и што его мѣли за ниц — покажетъ, што умѣты!

¹ Далі я випускаю або скорочую ці етикетні повторення.

² Про від'їзд Генріха.

³ Замість: безпечность.

⁴ Поворот назад.

⁵ Заспокоїлися, вдоволилися.

⁶ Аби хто інший польстився на польську корону.

⁷ Тут прогалина, котру заповнюю наздогад.

⁸ Це ніби так французи описують Польщу.

* Сьогодні.

⁹ Генріх.

Московский¹ — тот прозорливый Аввакум² о том всем вѣдасть, исперва еще усмотрѣл, што межи герезію³ не прожить, и на цесарского сына⁴ указал. А причель бы ему за глупство⁵. Азали ся, милостивый пане, не оказал розум его⁶ на том пань нашом?⁷ Яко слыхать же то мови(ть): «Ото, де, гледить, з своєю вѣрою не пожили⁸ как нам было сына им дать? або самому над ними царствовать?» И цесарский сын, милостивый государю, цнотливый пан — и тот чи не зволит преставать на малом горщечку с покоєм здоровья своего, нижли на великом з враждою? А ближший сусѣд⁹ совѣм больш вѣдаст(ь), яко такове таковою неволею обовязать! Ма кролем быть, а ниц не мѣть?!

Мы тут слуги в. м. розмовляем больш около своих панов сенаторов наших¹⁰. Ино нѣкоторые мовят: «Не дай Бог ляху быть¹¹ — вырежет Литву!» А Русь поготову! давно рѣзать почали литвина. И тот де с прироченя природы на себе сам необачнос...¹² Просто, як овца: где их больш берет волк, там онъ дальше за ним идуть! Больш будет(ь) жичливый народу польському, нижели своему!

Ова просто есмо яка рыба в омутъ: слѣпи, невѣдоми! не вѣдаем, куды в сю есмо диру влезли! Только яко в. м. рачиш писати Духа Пресвятого словы: узнать нам вѣчность свою, а брыдкость грѣху; пыхи нашое вызнать¹³ — абы сьмо с Капернауму не усунені были! Гдѣ есть слыхано? дитя еще невѣста родит, и с того дитяти мает быти внук — дай тому имѣне! експектативу¹⁴! Сыну дай, брату дай, слузѣ дай! Дай, дай, дай — а на обход¹⁵ речи посполитое што? А все розобралши чому быть? толко до убоства прѣстися! Да вже лупют!

Ото, государю пане, от такихъ бѣд люди топятся! Ото с такихъ нендз давятся! Ото с того в неволю даются! Яко и говорят многіе во вси стороны: «Не толко абы московский господарем был, але хотя бы вже дябел с пекла, только абы кривды людей божих мстил, а в порядок привел — яко мови(ть) Дух Божий на поганы: «Постави, Господи, законодавца над нами, да розумѣют языцы, яко челоуѣцы сут(ь)».

Хотя на сторону московского в той мѣрь не треба ся оглѣдати: естли первѣй не хотѣл, не надѣмся, абы и тепер хотѣл. Только нас Пане Боже уховай от инного якого умыслу его — яко слухи доходят: «Королей де у них много, надобѣ б почать што!» Пред тым Москва овде приѣжджаючи залецали и до наших склоняли, а тепер ни словка о добрую приязнь! Я, государю, што вижу и чую, а всем правѣ як до господаря моего преспечно не обинуюся пишу, видечи так милостивое а правѣ открытое сердце в. м. противко мне, негодному слузѣ в. м. За которую ширость всемогущый Бог в. м. пану государю моему милостивому отплатоу будет!

А што в. м., пан и господар мой милостивый, пишеш о осторожность мою — естли бы и повторне в такихъ службах¹⁶ розказовано и уживано,— абым

¹ Цар.

² Натяк на церковний текст.

³ «Герезія» — замішання, непорядок.

⁴ Сина германського цесаря на королівство рекомендував.

⁵ Якби той прийняв польську корону.

⁶ Царя.

⁷ Генріху.

⁸ Католики з Генріхом католиком.

⁹ Цар.

¹⁰ Як кандидатів на корону.

¹¹ Королем.

¹² Щось бракує.

¹³ Може: вызуть? — позбутися.

¹⁴ В друк.: аспектитиву, призначення на вакансію з хвилиєю, як вона відкріється.

¹⁵ Утримання.

¹⁶ Зноситися з московським царем про його кандидатуру.

ся опатровал, яко є. м. пан Гарабурда. Государю пане! и каши не хочу и по воду не иду! Пишет ми государыня моя пани троцкая: «Ожогшися на молоде, велено на воду дуть». Я того и первѣй не знал, што чиниль, только што велѣно чинить, а сеє писаніє в. м. государей моих...¹ Бог и слепому очи отворит, и все перед в. м., да Бог, прѣханем моим окажу. Только, государю, чолом бью о науку: чи ждати мнѣ посланцов з Москви, або зараз ѣхати — што бых рад сердечне учинил, абы у Вильнѣ в. м. заѣхал².

А што в. м. рачиш писать, иж є. м. пан подскарбій за причиноу в. м. панского обѣцал мене чимкольвек на страву мнѣ и на посланцы обслати, ино, государю, ничего ми не послал є. м. Нещасный єсми дворянин, згиб єсми в нендзы, а больш з жалю: люди на кашы переели кашу, а я з голоду здох на сторожи! Помсти Боже государю грѣхопадєніє, хто розумѣет! «Бо придет час, коли будет надобѣ Иліи Муравлєнина и Соловія Будимировича» — придет час, коли будет служб наших потреба!

Рачил теж в. м. писать до мене в рѣчи королевны єє м. нашеє милостивое панны,— ино обѣцую в. м. всею крѣпостію и всею моею душою служити єє м. ведле наибольшого преможєня моего! Только змилуйся, государю, яко отец милостивый: постой за нами, нендзньїшими слугами, в. м., о тоє заслужоное наше,— абы лѣт наших, маєтность потративши, в нивец не пошло, а на души — господаря нашего милостивого зешлого³ и в. м. панов государей наших розлите крове нашей не пало! З одного жалю, з фрасунку мовить не могу. Только ми тѣши милостивая ласка в. м. і охлodu ми чинить, гды колижковек оглядам писаніє в. м. и здоровє в. м. государей моих слышу!

Але тепер над то все в. м. давши вѣдать о здоровю своему, ласкаве а милостиве (рачил) холопа своего Єреміяша, сыначка моего милого, благословєством своим панским обслати роженіє! А я, государю, согрѣшим єсми, а больш у фрасунках моих — сего щєнати маленького, паука божого, в. м. государю великому и успоменути писанієм моим не смѣл єсми! Которого дал ми Бог з ласки своеє светое за щасливого панованнє в. м., и тому ж государю моему под ноги подножка в. м. офѣрую. А имя єму у великого пророка єсть писано в давнем року. И который — да ли Бог дошолши лет своих (если я умру,— змилуйся над ним!) будет з матухною своею служити до скончаннє живота своего!

А о причину до є. м. пана подскарбієго и тепер чолом бью! Змилуйся яко пан христіанскій! не покинте мене в той нендзи, а вжды чим же бых кольвек опатрен был! Наг єсми и бос и простоволос!

Которому себе з найпокорнѣйшими службами моими милостивой ласцѣ поручам!

Незважаючи на всі впливи нової польської культури, що відбиваються яскраво і на мові, з масою полонізмів,— під сею новою поволокою чутно в авторі стару освіту, стару українську культуру, що відбивається масою церковнослов'янських цитат і натяків, сими згадками про билинних богатирів, з котрими Кмитич звертається і до яскравого представника нових течій, Воловича, протектора нововірства,— в тім переконанні, очевидно, що вони і йому звісні і близькі. А Воловича він, очевидно, мусить добре знати!

¹ Бракує.

² Застав.

³ Покійного.

Цікавий український «домострой» середини XVI в. дає **тестамент Василя Загоровського 1577 р.**¹ У своїй історії України (VI, 1907, с. 354) я вказав на його право бути трактованим як літературний твір, нарівні з «Наукою» Мономаха, — хоча автор і не подбав відділити те, що мало загальніший характер, від конкретних тестаментарних розпоряджень. З того часу сей тестамент зайняв місце в нашій історії літератури, і незважаючи на його пізню дату, я даю йому місце тут, серед взірців старої, передреформаційної літератури. Бо хоч свою освіту і письменські засоби автор його здобував у 1540-х, а може навіть на початку 1550-х років, і при своїй близькості до двору молодого короля (у котрого числився в 1550—1560-х рр. дворянином королівським) він мав всяку можливість близько знайомитися з новими культурними течіями, але незважаючи на се, лишився людиною старих традицій, «старого виховання», як то найкраще посвідчує сей власне його тестамент, прецікавий зразок сих старих традицій — з якнайменшими поступками новим умовам життя.

Кгда дѣтямь моимъ Богъ милостивый даст по семи лѣтъ, маеть еє милость пани дядиная моя дѣяка добре ученого и цнотливого способити, або того Дмитра-дѣяка, што в мене служил, зѣднавши, в дому моемъ або в церкви святого Или у Володимери ихъ руское науки в писме светомъ датъ учити, и не пестячи ихъ, пильне и порядне до науки приводити. Такъ якобы ся напотомъ з добре науки своеє Богу милостивому для помноженя фалы, господару своему и Речи Посполитой ку службе, ихъ милость паномъ — такъ родителемъ², яко и приятелемъ своимъ и тежъ всимъ посполите и кождому з-особна до целого отдаванья повиньности своеє згодитися³ могли.

А коли имъ Богъ милосердный дастъ въ своемъ языку рускомъ, в писме светомъ науку досконалую (в молитвахъ къ Богу створителеви своему и в отдаванью достойное чести и фалы⁴ его жъ святой а бозской милости) в собѣ мѣтъ, — тогда маеть е. м. пани дядиная моя бакаляра статечного, который бы ихъ науки латинского писма добре учити могъ, имъ з'єднавши в дому моемъ велѣтъ учить.

А кгда в науце той добѣрыє початки в себе мети будутъ, маеть ихъ еє милость, за радюю и. м. пановъ добродеевъ моихъ⁵, до Вильни къ езуитомъ, — бо тамъ фалять дѣтямъ добрую науку, або где ся напристойней ихъ милости видеть будетъ, до науки дати. Которое абы ся — до дому не проежчаючи ани въ немъ бываючи, если Богъ дастъ, семъ леть або и болшь уставичне и пиль не учили.

¹ Про нього: *Rolle J. (Antoni J.). Dola senatorska.* — *Opowiadania hist.*, IV, I; *Федотовъ-Чеховскій А.* Каштелянь брацлавскій Василій Загоровскій въ полонѣ у татаръ, Київ. Стар., 1887, У; *Фотинскій О.* Обыкновенные люди Старой Волины, Волинскій истор.-археолог. сборникъ. II. Моя «Исторія України-Руси», VI, с. 310, там же витяги з цього тестаменту на с. 300. У цілості друкований в Архіві Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. I, с. 67 і далі. Я звів нижче наведені уривки з оригіналом (Книга Волод. гроду 1579 р., л. 291—292); в і в нім не всюди відрізняються, так що я місцями мусив вибирати одно або друге.

² Родичам.

³ Придатись.

⁴ Хвалы.

⁵ Опускаю пояснення: «в сем тестаменте моемъ меновите (поіменно.— Авт.) описаныхъ».

Отколи имъ Богъ милостивый дасть уметность досконалую в латынской науце, мають быть даны черезъ и. м. паны приятель мои въ службы, на такомъ мѣстѣ, где бы въ боязни божской цвиченье имъ быть могло. Также абы писма своего руского и мовенья рускими словы, и обычаевъ цнотливыхъ и покорныхъ русскихъ не забачали. А набольшей — веры своеѣ, до котороѣ ихъ Богъ везвалъ и в ней на сесь¹ свѣтъ створиль, и набоженства въ церквахъ нашихъ, греческому закону належного и порядне постановленого, николи, ажъ до смерти своеѣ не опускали. Посты светые пристойне, последуючи словъ Збавителя нашего, въ Евангелии² светой описанныхъ³, постили. Богу ся створителеви своему завжды молили. Ближнего своего кождого, якъ себе сами, любили. А ереси всякое, якъ одноѣ трузизны душевное и телесное, пилне ся выстерегали, а отъ нее ся отгребали. А на останокъ именемъ Бога живого, во Троицы единого и милосердного, въ томъ ихъ обовезую, абы съ таковыми людми, которые, отступивши пристойныхъ преданей церковныхъ, ересей сволонне уживаютъ, никоторого общу⁴, ани вживанья зъ ними приязни не мели. И въ домахъ таковыхъ людей, кроме великоѣ нужди и квалтованое потреби, николи не бывали.

А коли се в добрыхъ обычаяхъ, на такихъ, яко-мъ вышей поменить, мѣстцахъ служечи, процвѣчать, тогды мають бытъ (ь) даны въ службу господарю королю его милости пану нашему, и тамъ се Богу милостивому уставичне молячи, ласки господара е. млсти, служечи верне е. королевской милости и Речи Посполитой, дослуговати мають. Яко жъ тепер заразомъ ихъ м. панове приятели и добродѣи мои⁵ господара короля е. м. просити мають, абы милостивый взглядъ на заслуги мои маючи, дѣтемъ моимъ милостивымъ паномъ быть⁶.

А кгда Богъ милостивый детей моихъ до возрасту мужеского⁷, в которомъ малженства светого потребовати будутъ, здоровыхъ доховасть, тогды мають они себе от самого Бога милостивого малженства зычити: изъ его святыхъ близкихъ рукъ смотрети, не сквапяючися на красу людскую, ани на маестность и славу чиего дому велможного и оздобеного скороминушую. Одно ма (ють) смотрѣти того пилне, если таковыѣ люди, с которыми бы они у вечную приязнь вступить хотели⁸, себе сами, домъ, дети, челядъ (ь) и подданные свои в боязни божской и во всякой почтливости выховываютъ, — нестатечностями, опилством⁹, танцами, играми, прохожками пустошными, чародѣйствами, ворожками и иншими Богу противными злыми речами, што въ насъ дворствомъ зывали або зовуть, брыдять се. Въ таковыхъ домехъ — злаща абы одноѣ веры зъ ними были, поручивши ся Богу милостивому, могутъ безпечне в светое малженство вступовать, не смотрачи по жонахъ великихъ посаговъ, кгда жъ досытъ будутъ мети богатства, коли трафятъ на таковое жоны, которые ся зъ ними сполечне будутъ Бога милосердного боять и в законѣ божскомъ завжды себе ховать.

Симъ кінчаю свій переглядъ. Бачимо, які були літературні засоби, яка соціально-культурна обстановка нашої книжної верстви під той час, коли нова міщанська верства настільки підросла економічно, організувалась і усвідомилась, що могла

¹ В ориг.: весь; правильно виправили видавці в Архіві.

² Остання літера не читається.

³ В друк. хибно.

⁴ Зносин.

⁵ Опускаю пояснення: «в семъ тестаментѣ моємъ меновите описаныхъ».

⁶ Наступає вичислення сум, що залишились несплаченими з королівського скарбу.

⁷ Про доньку мова в тестаменті окремо нижче.

⁸ Отже, вибирається, власне, не жінка, а нове коло рідні.

⁹ Пияцтвомъ.

послужити базою, досить сильною (хоч і не довготривалою) для нового літературного руху, а сильний ідеологічний порив, викликаний німецькою реформацією, захопив і нашу книжну верству до енергійного діла, в інтересах того, що мислилося як чергове питання життя: оборони мови, культури, національності.